

CONSIDERAȚII PRIVIND *LIMES*-UL ROMAN ÎN PERIOADA PRINCIPATULUI, LA DUNĂREA DE JOS

MIHAELA-DENISIA LIUȘNEA

Conceput inițial ca mijloc de delimitare a lumii romane de **barbaricum**, **limes**-ul desemnează în fapt sistemul de apărare a cărui baze au fost puse încă de la sfârșitul secolului I al erei creștine. Menirea sa era de apăra frontierele Imperiului din Europa (Britannia, Germania, Pannonia, Dacia), din Africa (Mauretania, Numidia) și respectiv Asia (Siria).

Termenul în sine apare menționat pentru prima dată în lucrarea lui Tacitus, **Agricola** (41), în anul 97 d.Chr., cu sensul de linie de frontieră întărită, fortificație, în fața unui teritoriu încă necucerit.

Deosebit din punct de vedere semantic de conceptul de **fines** (frontiere), **limes**-ul ajunge în perioada sa clasică de evoluție, secolele II-IV, să reprezinte un spațiu aflat sub protecția militară romană, o zonă în același timp de contact și de afirmare a supremației unei civilizații superioare.

La început, acest sistem defensiv era stabilit pe un obstacol natural (fluviu, munte...), pentru ca mai târziu să se transforme într-o veritabilă fortificație, organizată în spatele unui teritoriu de siguranță creat în teritoriul inamic. În această perioadă este completat de caste, castele, valuri de pământ cu șanțuri și, uneori, palisade, precum și o densă rețea rutieră, ce imobilizează, în secolele al II-lea și al III-lea, practic întreaga armată romană¹. El devine ceea ce se numește o frontieră fortificată în continuă dinamică, o delimitare la nivel macro-regional între Imperiu și lumea barbară.

Semnificația termenului, ce nu este decât o denumire tehnică a frontierei amenajată din punct de vedere militar², va cunoaște conotații diferite în timp. Astfel, în secolele IV-VI, când se revine la ideea obstacolului natural, în practica politică și militară, semnificațiile celor doi termeni, **fines** și respectiv **limes**, vor coincide.

De asemenea, sensurile conceptului de **limes** sunt diferite de cele ale termenului de **ripa**, denumire geografică și apoi noțiune de administrație militară. La Tacitus și în **Vita Hadriani** (12), aceasta din urmă apare cu semnificația de mal al unei ape curgătoare, hotar natural: "locuri în care barbarii nu sunt despărțiți de teritoriul roman prin râuri, ci prin simple hotare convenționale (**limitibus**)".

Cu timpul și aceste două noțiuni vor ajunge să se contopească³.

Datorită faptului că sistemul de organizare militară a granițelor Imperiului a avut consecințe asupra întregii evoluții istorice a acestuia, se vorbește despre **limes** ca despre o zonă efectiv romană.

Pentru Dobrogea, teritoriul sud-est carpatic și spațiul situat la nord de Dunăre și Marca Neagră, izvoarele antice pomenesc de **limes**-ul **scythicus**, reprezentând în perioada secolelor I-III segmentul care dubla malul Dunării de la Durostorum (Ostrov) până în Deltă, cu

¹ Horia C. Matei, **Civilizația Romei antice**, București, Editura Eminescu, 1980, p. 382.

² Mihail Zahariade, **Limes-ul roman în secolele 4-6 între Singidunum și gurile Dunării**, rezumatul tezei de doctorat, București, 1994, passim.

³ D. Tudor, **Arheologia romană**, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 132 și urm.

următoarele fortificații: Cimbriani (Galița), în aval de Durostorum, Sacidava (Muzait), Altinum (Oltina), Sucidava (Rasova), Axiopolis (Hinog-Cemavodă), Capidava, Topalu, Carsium (Hârşova), Cius (Gârliciu), Beroe (Piatra Frecăței), Troesmis (Turcoaia), Arrubium (Măcin), Barboși (Galați), Dinogetia (Garvăn), Noviodunum (Isaccea), Aliobrix (Orlovka?), Aegyssus (Tulcea), Salsovia (Mahmudia), Halmyris (Murighiol), la care se adaugă Tyras, aflat la gura de vărsare a Nistrului, și Chersonesos (Crimeia), acestea din urmă intrând de timpuriu în raza de acțiune a flotei militare romane, devenită în timpul lui Vespasian, **Classis Flavia Moesia**. Astfel, C.C. Petolescu vede, pe bună dreptate, în garnizoanele romane de la nordul Pontului Euxin, Tyras, Olbia, Chersonesos, Charax, precum și în navele flotei militare, care patrulau între ele, o continuare firească a **limes**-ului dunărean⁴.

Pentru stabilirea unei cronologii exacte a sistemului defensiv, o primă problemă, esențială, care apare este cea cu privire la data integrării acestui spațiu în Imperiu. În legătură cu această problemă, opiniile specialiștilor sunt contradictorii. Majoritatea istoricilor consideră că teritoriul Dobrogei a fost anexat la provincia Moesia în anul 46 d.Chr., când în urma intervenției romane, statul odryss este desființat și este creată provincia Thracia⁵, idee împărtășită de: Vasile Pârvan⁶, Emil Condurachi⁷, Gr. Florescu⁸, I. Stoian⁹, D.M. Pippidi¹⁰, Radu Vulpe¹¹ ș.a.

Vasile Pârvan, Radu Vulpe și eventual D.M. Pippidi nu exclud însă o datare mai târzie.

Între argumentele invocate de acești specialiști se regăsesc: textul din cronică lui Eusebius, care menționează anul 46 d.Chr. pentru anexarea Traciei; scrisorile guvernantilor din horothesia histriană, prima fiind datată în anul 47 d.Chr., când intră în funcție Tullius Geminus¹² și, mai ales, încheierea stăpânirii regilor odryssi în aceeași perioadă.

Alexandru Suceveanu, însă, este de părere că "în deceniile imediat următoare anului 46 d.Chr., nu au avut loc schimbări importante"¹³. Dânsul consideră că procesul cuceririi romane a Dobrogei, ce fusese inițiat de Lucullus și reluat apoi de Crassus, care anexează definitiv orașele grecești, se va concretiza în timpul lui Vespasian (69-79). Astfel, din ordinul împăratului, Rubrius Gallus desăvârșește procesul de constituire a **limes**-ului dobrogean, în timp ce Traian (98-117) va finaliza angrenarea acestui spațiu în limitele sistemului administrativ și fiscal roman¹⁴. De asemenea, pare să fie singurul istoric de până acum care atrage atenția că procesul complex al anexării Dobrogei nu se putea realiza decât pe parcursul mai multor etape.

⁴ Constantin C. Petolescu, *Scurtă istorie a Daciei romane*, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1995, p. 40.

⁵ Vezi Alexandru Suceveanu, *În legătură cu data de anexare a Dobrogei de către romani*, în *Pontica*, 4, 1971, p. 105-121.

⁶ Vasile Pârvan, în *Ausonia*, X, 1921, p. 193, apud Alexandru Suceveanu, *op.cit.*, p. 106.

⁷ Emil Condurachi, în *Histria I. Monografie arheologică*, București, 1954, p. 53, apud Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 106.

⁸ Gr. Florescu, *Capidava. Monografie arheologică*, I, București, Editura Academiei, 1958, p. 7.

⁹ I. Stoian, *Tomitana. Contribuții epigrafice la istoria cetății Tomis*, București, Editura Academiei, 1962, p. 38.

¹⁰ D.M. Pippidi, *Din istoria Dobrogei*, I, București, Editura Academiei, 1965, p. 306-307.

¹¹ Radu Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, București, Editura Academiei, 1968, p. 48 și urm.

¹² Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 109.

¹³ *Ibidem*, p. 112.

¹⁴ *Ibidem*, p. 114 și urm.; Constantin C. Petolescu, *op.cit.*, p. 35.

Ideea unei integrări a teritoriului dobrogean în Imperiu în timpul domniei lui Vespasian este împărțită și de alți istorici, printre care: Ion Barnea¹⁵, Gh. Ștefan¹⁶, O. Bounegru¹⁷, Al. Barnea¹⁸, Constantin C. Petolescu¹⁹, Nelu Zugravu²⁰ ș.a.

Mai există încă cercetători care cred că de fapt Dobrogea nu a fost alipită Moesiei, ci Thraciei²¹.

Th. Mommsen scrie, în legătură cu politica expansionistă a Romei în zona Dunării de Jos, că "... se pare că Augustus i-a transformat în vasali sau i-a înălțat pe ceilalți principii și că regalitatea tracică a fost acordată numai membrilor acestei ginți (odryssi). Această măsură a fost probabil necesară, întrucât (...) în timpul secolului I nu staționau legiuni romane de-a lungul Dunării de Jos; Augustus se aștepta ca apărarea graniței de la vărsarea Dunării să fie asigurată de către vasalii traci"²².

Se știe că încă din anii 25-28 î.Chr., în urma campaniei condusă de M. Licinius Crassus, împotriva geților lui Dicoes și a bastarnilor, Roles, șeful geților "situați la est de triballi"²³, se aliază cu romanii, devenind "**socius et amicus populi Romani**". Este perioada în care, "stabilită undeva în Deltă și patrulând pe Dunăre în sus", flota militară romană participă la asediul Genuclei (28 î.Chr.), afirmându-se, chiar dacă numai simbolic, ca mijloc de apărare a intereselor Imperiului pe frontiera, în curs de formare, din această zonă²⁴.

Mai târziu, în jurul anului 4 d.Chr., generalul roman Aelius Catus duce în Thracia, după relatarea lui Strabon²⁵, cincizeci de mii de geți, probabil din Câmpia Munteniei. Acțiunea poate fi privită ca una din etapele constituirii unui limes, ofițerul roman urmărind printre altele și crearea unei zone de siguranță spre inamic.

După reprimarea marilor răscoale antiromane din Pannonia și Dalmația (6-9 d.Chr.), când întregul curs al Dunării, de la izvoare la vărsare, intră sub control militar roman, semnificațiile conceptului de limes se schimbă. Practic, după anul 15, sunt instituite vămi imperiale pe fluviul aflat sub supravegherea unităților navale, și este creată funcția de **praefectus orae maritimae**, cu atribuții militare, pentru cetățile grecești de pe țărmul mării. Ovidius ne lasă să înțelegem că acest comandament militar a fost instituit încă din primii ani ai erei creștine (8 d.Chr.)²⁶. Poetul afirmă chiar că grație măsurilor luate de Pomponius Flaccus,

¹⁵ Ion Barnea, Gh. Ștefan, *Le limes scythicus des origines à la fin de l'Antiquité*, în *Actes...*, București-Köln-Wien, Editura Academiei – Böhlaus Verlag, 1974, p. 15.

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ O. Bounegru, *Începuturile organizării vamale în Dobrogea romană*, în *Pontica*, XX, 1987, p. 145.

¹⁸ Alexandru Barnea, *Limesul danubian al provinciei Moesia Inferior. Organizarea militară și civilă*, în *Istros*, 3-4, 1987, p. 77.

¹⁹ Constantin C. Petolescu, *Decebal, regele dacilor*, București, Editura Academiei Române, 1991, p. 20 și urm.; idem, *Scurtă istorie a Daciei romane*, p. 25.

²⁰ Nelu Zugravu, *Istoria romanității nord-dunărene (sec. II-VIII). Contribuții la etnogeneza românilor*, Iași, Centru de Istorie și Civilizație Europeană, 1994, p. 14.

²¹ Al. Suceveanu, *op.cit.*, p. 107, nota 24.

²² Theodor Mommsen, *Istoria romană*, IV, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1991, p. 109.

²³ R. Vulpe, *op.cit.*, p. 33.

²⁴ Cristian Matei, *Considerații privind raportul dintre Classis Flavia Moesica și fortificațiile limesului roman de la Dunărea de Jos (sec. I-VI)*, în *Pontica*, XXIV, 1991, p. 144.

²⁵ Constantin C. Petolescu, *op.cit.*, p. 19.

²⁶ R. Vulpe, *La Dobrugia attraverso i secoli. Evoluzione storica e considerazioni geopolitiche*, Bucarest, Editrice "Dacia", 1939, p. 13.

legat al Moesiei, din anul 18 d.Chr., “cumplita răpă a Istrului a devenit sigură” (**Pontica**, IV, 9, 76).

Este vorba desigur de activitatea primilor doi prefecţi ai comandamentului **praefectura orae maritimae**, Vestalis şi respectiv Pomponius Flaccus, care participă la eliberarea garnizoanelor odryse de la Aegyssus (12 d.Chr.) şi Troesmis (15 d.Chr.) de sub asediul geţilor nord-dunăreni.²⁷

Acest district militar provincial va persista până în deceniul al şaselea al primului secol creştin.

În ceea ce priveşte armata, epoca lui Augustus va fi marcată de o creştere considerabilă a atenţiei acordată acesteia, în contextul promovării de către împărat a unei politici cu un caracter puternic expansionist. În aceste condiţii se urmăreşte creşterea eficacităţii acestei teribile arme, care va face posibilă împingerea graniţelor romane până departe în aria **barbaricum**-ului.

În urma măsurilor luate de împărat, armata va suferi o reducere a efectivelor, cele treizeci de legiuni şi respectiv corpurile auxiliare numărând între 250.000 şi 300.000 de oameni, compensată însă de o serie de avantaje de care beneficiază militarii²⁸. Astfel, după douăzeci-douăzeci şi cinci de ani ca soldaţi de meserie, timp în care primesc desigur solde, cei care ies din serviciu, ca veterani, sunt răsplătiţi în contul acestor ani, cu suprafeţe de pământ cumpărate iniţial de împărat, iar către sfârşitul domniei lui Augustus cu o primă în numerar. Bani necesari erau scoşi dintr-o casierie special creată. Aceste măsuri vor determina nemulţumiri cu caracter social, având în vedere că **aerarium**-ul militar (tezaurul armatei) alimenta un impozit nou, nepopular, asupra moştenirilor cetăţenilor romani²⁹.

În timpul împăraţilor Flavieni apar primele schimbări importante, al căror iniţiator este mai cu seamă Vespasian. Astfel, în timp ce Tiberiu (14-37) şi fiul său Nero (37-68) neglijaseră armata şi provinciile, în condiţiile în care Vespasian însuşi este proclamat împărat de armata de pe Dunăre, acesta ia o serie de măsuri al căror efect benefic s-a repercutat şi asupra regiunilor de la Dunărea de Jos.

Acest burghez italian, primul împărat care nu avea origini aristocratice, se îngrijeşte de realizarea unui drum terestru ce urma să lege Italia de Dunărea de Jos şi Asia Mică³⁰.

Este momentul apariţiei primelor unităţi auxiliare pe frontiera Dunării Inferioare, pe fondul reorganizării flotei care primeşte numele de **Classis Flavia Moesica**. Sunt puse acum bazele **limes**-ului de către Rubrius Gallus, guvernatorul Moesiei, ca răspuns la invazia daco-sarmatică din 69-70 d.Chr. Istoricul francez Leon Homo scrie că Rubrius Gallus “...remit en état de défense la frontière du Danube inférieur”³¹, stabilind o serie de garnizoane la Sexaginta Prista, Durostorum, Abrittus, Carsium, Troesmis şi Histria, inclusiv deci Cotelul Dunării şi Delta aflate sub supravegherea flotei.

²⁷ Cristian Matei, **op.cit.**, p. 143 şi urm.

²⁸ P. Petit, **Rome et Empire Romain**, în **Encyclopaedia Universalis (France)**, 14, Paris, 1980, p. 395.

²⁹ Andrei Aricescu, Al. Suceveanu, **Aerarium militare**, în **Enciclopedia civilizaţiei romane**, coord. D. Tudor, Bucureşti, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982, p. 28.

³⁰ P. Petit, **op.cit.**, p. 397; L. Homo, **Histoire Romaine**, tom. III, **Le Haut-Empire**, în **Histoire Général – Histoire Ancienne**, Paris, P.U.F., 1941, p. 368.

³¹ **Ibidem**.

Limes-ul astfel organizat are o dublă misiune, una defensivă, de apărare a frontierelor, și o alta ofensivă, de asigurare a legăturilor cu spațiul nord-dunărean și de control a fidelității populațiilor clientelare³².

Dintre unitățile militare aduse în acest spațiu au fost atestate, cu certitudinea dată de mărturiile arheologice, izvoarele scrise și epigrafice, următoarele: **Ala I Asturum, Ala I Flavia Gaetulorum și Cohors I Flavia Commagenorum**, la Tomis (CIL XVI, 45; CIL XVI, 44 și CIL XVI, 44, 50); **Ala I Vespasiana Dardanorum**, la Arrubium (CIL XVI, 45, 50, 58); **Ala I Pannoniorum**, la Troesmis (CIL III, 14453); **Ala II Hispanorum et Aravacorum**, la Carsium (CIL XVI, 44)³³. La acestea se adaugă, desigur, unitățile flotei moesice, cu sediul principal la Noviodunum și cu **stationes** secundare la Aegyssus și Axiopolis probabil³⁴.

Andrei Aricescu³⁵ mai amintește câteva unități auxiliare pentru aceeași perioadă, la Capidava, **Cohors I Ubiorum** (CIL X, 6015), iar la Tomis **Cohors VII Galorum**³⁶.

În orice caz, la sfârșitul secolului I, în Dobrogea staționau deja cinci unități de cavalerie și opt de infanterie, însumând aproximativ șase mii cinci sute de soldați³⁷.

În ceea ce privește organizarea sistemului defensiv din nordul Dobrogei, se iau măsuri pentru realizarea unui drum strategic (**via militaris**), element fundamental cu rol de legătură între **castra, castelli** sau **praesidii** în care sunt cantonate trupele.

Toate acestea stau mărturie privind importanța pe care a avut-o Moesia, din care făcea parte și Dobrogea, dotată cu forțe militare importante și cu rangul de provincie consulară chiar de la început.

Revenind la **limes**, între componentele acestuia, pe lângă fortificații și drumuri, sunt de menționat teritoriul de exploatare economică a unității respective, **territorium legionis** sau **prata legionis** (Militärland sau **militärischs**, cum le-au numit istoricii germani) și teritoriul strategic de graniță, constituit din linia de fortificație și satele de frontieră³⁸.

Territorium este în fapt o întindere de sol delimitată și legată, în cazul nostru, de o unitate militară³⁹, care cuprinde în semnificația sa și limitele competenței administrative și juridice a magistraților. El era delimitat prin frontiere naturale sau linii convenționale marcate cu pietre de hotar⁴⁰.

Pentru Dunărea de Jos a fost atestat un astfel de **territorium legionis** reprezentând un sector destul de mare de-a lungul fluviului, cel puțin între Capidava și Noviodunum, corespunzând unui **territorium Troesmensis**. El cuprindea sub autoritatea sa castelele unităților auxiliare de la Capidava, Carsium, Cius, Arrubium, Dinogetia, Noviodunum, precum

³² Ion Barnea, Gh. Ștefan, *op.cit.*, p. 16.

³³ Andrei Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, Editura Militară, 1977, p. 81-82.

³⁴ Vezi articolul **Classis Flavia Moesica**, în *Arhe*, I, Timișoara, 1996, p. 30.

³⁵ Andrei Aricescu, *op.cit.*, p. 82.

³⁶ CIL III, 7548.

³⁷ Andrei Aricescu crede că în ultimul sfert al primului veac forțele militare de care dispunea zona estică a Moesiei și apoi Moesia Inferior însumau șapte mii cinci sute de oameni, împărțiți în șase unități de cavalerie și nouă de infanterie. Vezi *Armata în Dobrogea Romană*, p. 79.

³⁸ Emilia Dorușiu-Boilă, **Teritoriul militar al Legiunii V Macedonica la Dunărea de Jos**, în *SCI*, 23, 1972, I, p. 49.

³⁹ J. Toutain, **Territorium**, în Daremberg-Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, t. V, I, p. 124, apud Maria Munteanu, **Despre magistraturile sătești din Dobrogea (secolele I-III d.Chr.)**, în *Pontica*, IV, 1971, p. 126, nota 12.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 125.

și **prata** acestora (**villa rustice** și, probabil, **vicii**)⁴¹. Un astfel de **pratum** era probabil și spațiul delimitat, mai târziu, de valul Tulucești-Serbești Vechi, între Siret, Prut și Dunăre, dependent de **castellum**-ul de la Barboși, ridicat la începutul secolului al II-lea, în timpul lui Traian, aflat sub autoritatea militară și administrativă a legiunii din lagărul de la Troesmis. Aceeași funcție a îndeplinit și spațiul din sudul Basarabiei, delimitat și el de un val, de fapt o prelungire a aceleiași fortificații pe care am amintit-o mai sus.

Hinterlandul provincial ca **limes** este menționat în **Historia Augusta**, care vorbește de un nou tip de apărare, o frontieră apărată de locuri și nu de oameni⁴².

Pe lângă **castellum**-ul unei unități militare auxiliare sau al unei vexilații legionare se dezvoltă, în general, așezări civile (**Auxiliarvicus**), cu statut juridic de **canabae**⁴³. Locuiri corelative fortificațiilor, acestea din urmă apar doar pe lângă lagăre de legiune, aflându-se din punct de vedere juridic sub autoritatea prefectului legiunii⁴⁴. Ele erau conduse de un **quinquennalis**, doi **magistri**, unul militar și cel de-al doilea civil, și de doi **aediles**⁴⁵.

În vecinătatea castrului trupelor auxiliare se dezvoltă însă **vicus**-uri de drept peregrin, supuse autorității comandantului militar⁴⁶.

Un interes deosebit prezintă, din acest punct de vedere, inscripția descoperită la Barboși⁴⁷, care menționează chiar numele unui astfel de **quinquennalis** pentru această zonă. O altă descoperire epigrafică, de această dată la Noviodunum, atestă doi magistri⁴⁸. S-ar putea trage concluzia că așezările civile din aceste două puncte militare au ajuns la un stadiu de dezvoltare cvasiurban. Având însă în vedere situația concretă de la Barboși, unde castrul, care probabil a existat, având în vedere importanța strategică a capului de pod roman, nu a putut fi indentificat⁴⁹.

Limes-ul ia formă definitivă, într-o perioadă ulterioară reformelor lui Domitian (81-96), care în anul 86 împarte Moesia în două provincii, Moesia Superior și Moesia Inferior.

Cel care va definitiva sistemul defensiv va fi împăratul Traian. Dobrogea, care fusese integrată Moesiei Inferior, este întărită, însă întreaga zonă getică a acesteia rămâne încă în afara rețelei de garnizoane⁵⁰. Competențele celor două prefecturi, cea a litoralului și respectiv cea a flotei dunărene, se întâlnesc la Gurile Dunării⁵¹.

În anul 106, Traian aduce din Pannonia Legiunea XI Claudia, stabilindu-i garnizoana pe **limes**, la Durostorum, în aval de Novae, unde era cantonată, încă din anul 69, Legiunea I Italica. Prima atestare epigrafică a Legiunii XI Claudia, la Durostorum, unde va rămâne de

⁴¹ Emilia Doruțiu-Boilă, **op.cit.**, p. 55. Erau locuite de veterani, **cives Romani** și autohtoni.

⁴² M. Zahariade, **op.cit.**

⁴³ Emilia Doruțiu-Boilă, **op.cit.**, p. 53.

⁴⁴ De exemplu, cele de la Noviodunum, Arrubium, Cius; așezarea civilă dezvoltată pe lângă un **castellum** de unitate auxiliară, cum este cazul celei de la Barboși are de asemeni statutul unei **canabae**. (**Ibidem**, p. 61).

⁴⁵ **Ibidem**.

⁴⁶ **Ibidem**, p. 49.

⁴⁷ **Ibidem**, p. 56-57, notele 30-31.

⁴⁸ **Ibidem**, p. 59, nota 40.

⁴⁹ Cercetările sistematice sau fortuite făcute la Barboși au pus în evidență două **castelle**, la o distanță de aproximativ 1 km unul de celălalt.

⁵⁰ Radu Florescu, **Urbanizarea Dobrogei romane**, în *Pontica*, XXIII, 1990, p. 102.

⁵¹ **Ibidem**.

altfel până la sfârșitul dominației romane la Dunărea de Jos, datează din timpul guvernatorului Q. Pompeius Falco (anii 115-117)⁵².

În anul următor, din ordinul aceluiași împărat, Legiunea V Macedonica își părăsește garnizoana de la Oescus pentru a ajunge la Troesmis, marcând astfel deplasarea, odată cu cucerirea Daciei, a centrului de greutate a apărării frontierei spre răsărit. Această legiune, despre care se presupune că a intrat în armata Moesiei încă din timpul lui Augustus⁵³, fusese cantonată la Oescus de Rubrius Gallus. Andrei Aricescu consideră că ea și-a stabilit apoi garnizoana la Troesmis, cel mai târziu în anul 107⁵⁴ și va rămâne aici până în anul 167, când va fi din nou mutată, de această dată în Dacia.

Pentru acest nivel cronologic sunt atestate doisprezece noi unități militare auxiliare. În ceea ce privește **limes-ul nord-dobrogean**, prezintă interes următoarele unități: **Cohors I Lusitanorum Cyrenaica**, cu garnizoană probabil la Cius (CIL XVI, 45, 50) și **Cohors II Mattiacorum**, la Dinogetia (CIL XVI, 44 din anul 99), locul ei de staționare în secolul al II-lea aflându-se la Barboși, în stânga Dunării (CIL III, 7620)⁵⁵.

După anul 106, Traian atașează Moesiei sudul Moldovei, Muntenia, o parte din Oltenia și colțul sud-estic al Transilvaniei, continuând consolidarea Gurilor Dunării cu noi stații fixe lângă gura de vărsare a Siretului⁵⁶.

Practic, penetrația politică și militară romană în zona de la est de Carpați începuse încă din timpul războaielor dacice⁵⁷ ținând seama de faptul că ultimele lupte, după părerea unor specialiști, s-au dus în regiunea est-carpatică. Cert este faptul că Piroboridava aparținea încă din 102-105 Moesiei Inferior, conform informației oferite de **pridianum-ul Cohortes I Hispanorum veteranae quingenariae equitatae**⁵⁸, ca și cetățile Zargidava (Brad), Tamasidava (Răcățau), Niconium (Roxolani, Ucraina).

Sub Traian încetează existența instituției de comandament al malului Dunării (**ripa Danuvi**), atestată de o inscripție onorifică (bilingvă) de la Ephes, dedicată lui M. Arruntius Claudianus, personaj de rang ecvestru, participant la războaiele dacice sub Domitian⁵⁹. Din textul epigrafic aflăm că după încheierea serviciului ecvestru a fost numit **praef(ectus) class(is) Moesicae et ripae Danuvi(i)**, probabil de rang centenar.

Unnașul lui Traian, Hadrian (117-138), mai aduce pe **limes** încă o **ala** și trei cohorte: **Cohors I Bracarum** (CIL XVI, 78), pe teritoriul Dobrogei nedescoperindu-se până acum însă nici un indiciu al activității sale; **Cohors Chalcidenorum** (CIL XVI, 83) și **Cohors I Cilicum**, la Sacidava și probabil la Dinogetia (CIL XVI, 78 – diploma din 134 și respectiv cărămizile cu ștampila CIC descoperite la Garvăn-Bisericuța⁶⁰).

⁵² A. Aricescu, *op.cit.*, p. 37.

⁵³ *Ibidem*, p. 32.

⁵⁴ *Ibidem*.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 61.

⁵⁶ Radu Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, II, p. 122.

⁵⁷ Hadrian Daicoviciu, *Penetrația politico-militară romană în zona de la est de Carpați*, în *Studia*, XXXII, 1981, p. 48.

⁵⁸ Papirul Hunt.

⁵⁹ Constantin C. Petolescu, *op.cit.*, p. 22.

⁶⁰ A. Aricescu, *op.cit.*, p. 58.

Împăratul va fi obligat⁶¹ să se replezie pe linia fluviului, părăsind Muntenia, pe care lipsa rezervelor de apă şi relieful lipsit de calităţi strategice presupunea un efort deosebit pentru apărare. În zonă se vor stabili sarmaţii.

De asemeni, Hadrian operează câteva schimbări şi în ceea ce priveşte sud-estul Transilvaniei, pe care-l alipeşte Daciei, în timp ce nordul Dunării, cu capul de pod de la Barboşi şi cel de la Orlovka, îl adaugă Moesiei Inferior. Este momentul în care, după părerea unor specialiști⁶², care ne pare foarte probabilă, împăratul ia măsuri suplimentare de apărare a celor două capete de pod şi a **limes**-ului însuşi, încercând să realizeze un **Vorlimes** (un "limes dincolo de limes"). Astfel, se ridică un val de pământ cu şanţ puternic şi palisadă pe alocuri, alcătuit din două segmente mari, considerate până nu demult ca lucrări independente.

În legătură cu acest sistem defensiv prezintă un interes deosebit observaţiile pe care le face d-nul M. Brudiu, care, în urma cercetărilor arheologice, a putut constata identitatea structurală a celor două segmente de val Tuluceşti-Traian şi respectiv Vadul lui Isac-L. Sasîc⁶³. În ultima campanie arheologică, din anul 1995, s-a putut determina clar faptul că fortificaţia prezintă o structură cu două etape de construcţie. Din păcate, săpăturile efectuate în punctul Cişmele-Valul Antic, aflat cu aproximaţie pe mijlocul primului segment al sistemului defensiv, nu au reuşit să stabilească şi o datare sigură a celor două momente constructive. Existenţa celor două faze de construcţie a fost pusă în evidenţă de un strat de câţiva centimetri de pământ, de culoare mai închisă, ce despărţea două lentile de pământ galben din masa valului. S-a observat, cu această ocazie, că **fossa** valului, îndreptată spre nord, avea o bază largă, formă specifică epocii târzii bizantine. Profilul **fossae** corespunzătoare primei etape nu mai poate fi însă reconstituit, el fiind distrus în timpul celei de a doua faze de construcţie.

Cât priveşte aspectul general al întregii lucrări cu caracter defensiv, este interesant faptul că romanii au respectat principiul ergonomic astfel încât traseul ei, între două meandre ale Siretului şi respectiv ale Prutului, arcuit şi centrat pe fortificaţia de la Barboşi, urmează drumul cel mai scurt. Situaţia se repetă în cazul celui de al doilea segment, căci valul pleacă de la un meandru al Prutului, cu bucla spre est şi trece pe la nordul lacurilor (limane fluviatile de fapt) Cahul, Ialpug, Catlabug, Chitai şi Sasîc⁶⁴. Ambele segmente închid în incinta lor cele mai nordice surse de apă respectând un alt principiu, cel ecologic, pe care l-au transformat într-un element de strategie militară.

Suntem de părere că prima fază de construcţie poate fi datată în timpul lui Hadrian, argumentul putându-l reprezenta prezenţa numeroşilor tumuli romani din spaţiul de incintă din sudul Moldovei, a căror dispunere în teren sugerează traseele a două drumuri, ce făceau cu siguranţă legătura între **castellum**-ul de la Barboşi şi val. Până în prezent a fost studiat un număr de paisprezece tumuli, care au putu fi dataţi, pe baza materialului arheologic, ca fiind de secol II-III⁶⁵.

Rolul acestei lucrări complementare **limes**-ului era de prevenire a atacurilor prin surprindere şi de asigurare a libertăţii de acţiune a forţelor militare care apărau frontiera.

⁶¹ În urma unor răscoale.

⁶² Aceste măsuri au avut, după opinia unor specialiști, în vedere ridicarea unui val de pământ, ca parte componentă a **limes**-ului. Vezi Mihai Brudiu, **Cercetări privind valurile antice din sudul Moldovei, în Din istoria Europei romane, Oradea, 1995, p. 127.**

⁶³ **Ibidem**, p. 232.

⁶⁴ **Ibidem**.

⁶⁵ Informaţie primită de la domnul prof.univ.dr. Mihai Brudiu.

Se constituise în acest fel un veritabil obstacol, fortificat **manu militari**, într-o zonă deschisă, fără amenajări naturale favorabile apărării. Din nefericire, principalele sale elemente, turnurile de veghe, nu au putu fi identificate.

La sfârșitul domniei lui Antoninus Pius (138-161) și mai ales în epoca lui Marcus Aurelius (161-180) au loc numeroase deplasări de trupe⁶⁶. Este momentul în care Legiunea V Macedonica, abia întoarsă de pe frontul partic, este trimisă în Dacia, la Potaissa, unde va rămâne până la retragerea aureliană, după care va reveni la Oescus, pe linia Dunării. Este perioada în care Ulpia Oescus devine *coloniae*, iar Novae, Tropaeum Traiani, Durostorum și Troesmis municipii⁶⁷.

Spre 170, apărarea limes-ului este pentru prima dată surprinsă de atacul costobocilor, dar situația va fi restabilită imediat.

Între timp, Principatul de esență liberală, ale cărui origini se regăseau în magistraturile antice, începea să fie înlocuit, la Roma, cu cea ce se va numi dominat, întrucât monarhul este **dominus**, stăpânul supușilor săi. În urma acestor evoluții, armata va fi cea care va avea de profitat în condițiile unei evidente militarizări a regimului.

Noul împărat, Septimius Severus (193-211), fidel soldaților danubieni, care îl proclamaseră capul Imperiului, va face din armată o adevărată pepinieră a ordinului ecvestru. Pe lângă ascensiunea rapidă în cele mai înalte posturi la care aveau acces soldați chiar neitalici, cresc soldele, frecvent trupele primesc **donativa**, hrană și întreținere gratuite și dreptul de a contracta o căsătorie legitimă⁶⁸. Subofițerilor li se recunoaște dreptul de a se reuni în colegii, iar soldaților căsătoriți pe acela de a trăi în afara serviciului în oraș. Efectivele au fost sporite cu trei legiuni "partice", comandate de cavaleri, iar din elita legiunilor danubiene au fost formate cohorte pretoriene noi, de câte o mie de soldați.

Elementele cele mai marcante însă ale "revoluției severiene", rău privită de Dio Cassius de exemplu, dar și de alți reprezentanți ai tradiției senatoriale, au fost date de încredințarea provinciilor cele mai importante cavalerilor.

Pentru zona limes-ului nord-dobrogean, ca pentru întreaga provincie, domniei lui Septimius Severus i-a corespuns o perioadă de înflorire social-economică, mărturie în acest sens stând numeroasele documente epigrafice descoperite în această regiune. Se poate spune că a fost o vreme de pace, care a caracterizat întreaga perioadă a dinastiei Severilor (193-285), cu o singură excepție, anul 214, când amenințările carpile sunt respinse, în apropiere de Tyras⁶⁹.

Câteva inscripții, care statoresc limite teritoriale, atestă creșterea rolului administrativ al unităților militare. Este vorba de stâlpii de hotar de la Capidava și Ulmetum (229), puși în timpul guvernatorului Mantennius Sabinus de către centurionul Iulius Vitales și de litigiul de hotărnicie dintre Maessia (sau Cessia) Pudentilla și **uicani Buteridavenses**, când guvernatorul Quinius Tertullus intervine, prin intermediul lui Vindius Verianus, **praefectus Classis Flaviae Moesicae** (anii 198-202)⁷⁰. Postura de executor al unor sarcini administrative a comandantului flotei, care-și avea sediul la Noviodunum, în teritoriul histrian, este cu siguranță o consecință a întăririi limes-ului pontic. În aceste condiții, raza de acțiune și administrare a prefectului flotei se întindea până la Histria.

⁶⁶ A. Aricescu, *Auxilia Limitis Scythici*, în *Actes...*, p. 119.

⁶⁷ Emilia Doruțiu-Boilă, în *DIVR*, p. 398.

⁶⁸ P. Petit, *op.cit.*, p. 403.

⁶⁹ A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, p. 98, nota 170.

⁷⁰ Radu Florescu, *op.cit.*, p. 107-108.

Sunt atestate, pentru perioada Severilor, următoarele unități auxiliare: **Ala I Vespasiana Dardanorum**, care primește supranumele de **Antoniniana**, în vremea lui Caracalla (211-217), împăratul ce acordă drept de cetățenie romană tuturor locuitorilor Imperiului, care nu au fost supuși cu forța (dediticii); **Ala II Hispanorum et Ar(a)uacorum** pe care o inscripție o amintește cu ocazia refacerii drumului de lângă Carsium (CIL III, 12452), unde era cantonată, în anul 200; **Ala Gallorum Atecorigiana Severiana**, menționată în anul 224, la Tomis (CIL III, 6154); **Ala I Flavia Gaetulorum**, pomenită epigrafic, la Tomis, prefectul ei, P. Aelius Ammonius⁷¹, urcând treptele ierarhiei militare până la rangul de prefect al flotei, sub Gordian, și chiar comandant militar al Moesiei Inferioare. Spre gurile Dunării, **Cohors II Mattiacorum**, cantonată încă din timpul lui Traian la Barboși, este mutată în vestul provinciei, la Troianhissar (CIL III, 14428, din anul 198), **Cohors I Lusitanorum Cyrenaica** își schimbă la rândul ei cantonamentul la începutul secolului al III-lea, plecând de la Cius la Candidiana⁷².

Domnia fiului lui Septimius Severus, Caracalla, a însemnat pentru provinciile Imperiului o adevărată promovare socială și o întărire a unității morale a lumii romane. Edictul din 212 însă nu va schimba starea cetățenilor, aceștia rămânând în continuare simpli supuși ai stăpânului absolut, împăratul, dar face mai dificilă recrutarea pentru armată și numirea magistraților municipali⁷³.

Învăgător pe Dunăre, unde luptă împotriva carpilor, totuși, împăratul nu ezită să cumpere uneori pacea de la barbarii pe care-i subvenționează cu sume destul de mari.

Presiunile acestora din urmă și criza care începe să macine Imperiul, în condițiile unei reale anarhii militare în secolul al III-lea (235-268), vor face ca după epoca Severilor nici un împărat să nu mai reușească să fondeze o dinastie. Armata proclamă fără încetare noi împărași, care devin legitimi atunci când supraviețuiesc uzurpatorilor și "tirani" când soarta armelor le este potrivnică.

În același timp, în lumea barbară, își fac apariția goții, care venind din Scandinavia, împing celelalte populații peste **limes**-ul dunărean.

Condițiile sunt, în mod paradoxal, prielnice pentru armată, care își afirmă încă o dată poziția ei predominantă în viața politică, dar și socială a statului roman. Conștiința de puterea acesteia, împărații îi caută alianța, pe care de cele mai multe ori trebuie să o cumpere, în defavoarea celorlalte pături sociale.

La mijlocul secolului al III-lea, reformele inițiate de Gallienus (253/260-268) vor avea urmări profunde, în ceea ce privește organizarea armatei. Astfel, alături de trupele de acoperire se formează un corp de manevră, constituit din detașamente legionare (**vexillatio**) și dintr-o puternică cavalerie, sub comanda unui singur om⁷⁴. Noile unități vor elimina practic comandamentele senatorilor puțin capabili, înlocuindu-i cu cavaleri ieșiți din rang, mai ales din illiri⁷⁵ (**duces** și **praepositi**).

Cu același prilej, este întărită și garda imperială cu un corp de **proctetores**, viitorii ofițeri de stat major⁷⁶.

⁷¹ I. Piso, *La carrière équestre de P. Aelius Hammonius*, în *Dacia*, NS, 20, 1976, p. 251-257.

⁷² A. Aricescu, *op.cit.*, p. 99.

⁷³ P. Petit, *op.cit.*

⁷⁴ *Ibidem*.

⁷⁵ *Ibidem*.

⁷⁶ *Ibidem*.

În ceea ce privește **limes**-ul nord-dobrogean, ca și întreaga frontieră de altfel, acesta a fost deseori străpuns de către goți (238, 245) și carpi în timpul lui Filip Arabul (244-249), orașele și cetățile de pe Dunăre având de suferit. Unele dintre acestea au fost chiar distruse, ca de exemplu Capidava și Dinogetia. În anul 257, Tyras-ul și Olbia sunt cucerite chiar de către Kniva, conducătorul unei alianțe barbare, și transformate în 268 în baze de atac⁷⁷

Apărarea **limes**-ului începe să fie încredințată din ce în ce mai des barbarilor, înrolați în bloc, cu șefii și armamentul lor. Guvernarea provinciilor revine unor **praesides** ecvestri, fără însă ca senatorii să fie excluși, așa cum au crezut unii istorici⁷⁸

Pentru Dacia urmează un moment care va marca profund nu numai evoluția ulterioară a spațiului provinciei, dar și linia de frontieră, reorganizată, în încercarea Imperiului de a face față noii situații.

P. Petit⁷⁹ vorbește în acest sens de abandonarea Daciei invadată de carpi și sarmați, în anul 259, sub Gallienus. Ea a fost însă oficial evacuată mai târziu, în timpul domniei celui "mai mare dintre illiri", Aurelianus (270-275), împăratul care reușește să restabilească unitatea Imperiului.

În fapt situația se precipitase încă din 238, când guvernatorul Moesiei Inferior refuză să le mai plătească stipendii carpilor. În anul 258, goții și alte neamuri barbare întreprind o dublă invazie, pe mare și pe uscat, astfel încât romanii sunt obligați să acorde o importanță mai mare apărării litoralului nord-pontic.

Nouă ani mai târziu, goții pătrund pe Dunăre, iar **Historia Augusta, Vita Gallieni** consemnează: "între timp scipii navigând prin Pontul Euxin, au intrat pe Dunăre și au făcut multă nenorocire în teritoriul roman"⁸⁰.

De altfel, între 245 și 247, carpilor reușesc, la rândul lor, să străpungă **limes**-ul **transalutanus**.

Atât goții, cât și carpilor vor fi învinși, în cele din urmă, de către Aurelianus. Constituirea Daciei Ripensis sub acest împărat are ca urmare mutarea granițelor vestice ale Moesiei Inferior pe râul Vit (afluent al Dunării, orientat sud-vest – nord-est), navigabil în Antichitate.

Atestările epigrafice, privind unitățile romane pe **limes**-ul nord-dobrogean, în perioada anarhiei militare și a sfârșitului Principatului, sunt destul de reduse ca număr.

Dumitru Tudor vorbește de o vexilație din **Cohors I Cilicum**, atestată epigrafic, între anii 244-249, la Tomis, care capătă numele de **Philippiana**⁸¹. Conform unei alte inscripții (ILS, 2605), **Cohors I Germanorum c.R.**, care fusese cantonată la Capidava, încă din timpul lui Antoninus Pius (138-161), este trimisă, sub Filip Arabul, din nou, în Germania Superioară.

⁷⁷ Nelu Zugravu, **op.cit.**, p. 158.

⁷⁸ P. Petit, **op.cit.**, p. 404.

⁷⁹ **Ibidem**.

⁸⁰ Este interesant faptul că, pentru perioada de după retragerea administrației romane din Dacia, cercetările arheologice atestă doar pătrunderi sporadice ale goților în spațiul fostei provincii, ceea ce ar presupune că teritoriul respectiv continua să fie locuit, existând o forță destul de puternică pentru a le ține piept acestora. De asemeni, prezența unor misionari creștini în această zonă conduce la ideea existenței unei populații care cunoștea limba latină.

⁸¹ D. Tudor, **Inscripții romane inedite din Oltenia și Dobrogea**, în *Materiale*, 2, 1956, p. 582, nota 51.

Din inscripția, descoperită la Tomis, care ne face cunoscută cariera lui P. Aelius Ammonius, amintit mai sus, rezultă că, în anii 240-244, **Classis Flavia Moesica** primește supranumele de **Gordiana**⁸².

Ceea ce prezintă un interes deosebit este faptul că aproape toți împărații au fost preocupați de întărirea posibilității de apărare și intervenție rapidă, în caz de atac, prin activitatea de refacere permanentă a drumurilor. Astfel, inscripțiile menționează nume ca Maximin Tracul (235-238) (CIL III, 7605), Gordian III (CIL III, 7605), Decius (249-251) (CIL III, 12515), Gallienus (253-268) (CIL III, 7608) și Aurelian (CIL III, 12517).

Situația politică devine critică la Dunărea de Jos în timpul domniei lui Claudius II Gothicus (268-270), datorită uriașelor mase de goți, heruli, gepizi, sarmați, evaluate de Zosimos (I, 42), la trei sute douăzeci de mii de oameni, care se revarsă peste zona nord-pontică forțând intrarea în Imperiu. Acesta era cadrul în care Aurelianus retrace trupele pentru a asigura liniștea pe frontiere, fiind vorba în fapt de o pierdere a autorității împăratului asupra Daciei și nu de transformarea ei într-un vid demografic.

Deplasarea centrului de interes spre sud, pe linia Dunării, va face din nou din **Limes**-ul roman o preocupare cu caracter permanent a împăraților care vor urma, măsurile de întărire al acestuia alternând cu perioade de criză marcând evoluția ulterioară a fortificației.

Considérations sur le *limes* romaine dans la période de la Principauté au Bas-Danube Résumé

Ce terme – **LIMES** –, qui à l'origine ne désignait que les limites de la domination romaine, matérialisées par une bande de terrain, une route militaire ou un grand fleuve, prit par la suite une signification plus vaste et devint synonyme de lignes de défenses établies sur toutes les frontières de l'Empire.

Au delà frontières demeurent barbares les peuples qui ne participent pas à la civilisation romaine; quand les invasions barbares se faisant de plus en plus fréquentes et dangereuses, les empereurs romains utilisèrent, au maximum, les accidents naturels et spécialement les grandes fleuves, mais il fut souvent nécessaire de compléter ces limites géographiques par des fortifications, énormes murs de terre, renforcés de palissades et flanqués de tours de garde.

En cette ouvrage-ci nous nous réfère à la portion de frontière de l'Empire qui s'étendant depuis Durostorum jusqu'à l'embouchure du Danube (sur environ 360 km) où l'emplacement du **limes** dénote un choix judicieux au point de vue stratégique. Son principal tracé suivait la rive droite du Danube, composé d'une série de vastes fortifications, châteaux forts et tours intermédiaires.

⁸² I. Piso, *op.cit.*, p. 251.